

Кульчинський О. Б.

ХРОНІКА “ТАРІГ-Е КАМАНІЧЕ” ТА УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ОСМАНО-ПОЛЬСЬКИХ ПЕРЕМОВИНАХ 1672 РОКУ

Літопис “Таріг-е Каманіче” перекладається українською мовою з османотурецької як “Історія Каманіче”. Така назва українського міста, нині Кам’янець-Подільського, побутує в цій хроніці, як і загалом в османотурецькій мові класичної доби.

Сам твір належить перу секретаря дивану Хаджи Алі-ефенді, чий життєвий шлях нам не надто відомий. Однак у 1672–1673 роках він сто вісімдесят дев’ять днів провів у поході турецької армії на Кам’янець і ретельно занотовував усі пов’язані з ним події. Отож основна частина документа дечим схожа на мандрівні нотатки, де вказано кожну дату згаданого періоду, кожнісіньке таборування османського війська.

Як стверджує один із перших дослідників літопису, турецький історик Айше Ханде Джан, хроніка вважається малознаною. Нею не послуговувався жоден із відомих османських літописців, окрім Мегмеда Сілагдара. А втім важливо, що він згадує її як документ офіційного штабу. Проте чимало місць “Історії Каманіче” відрізняються від досі представлених у турецькій історіографії або ж узагалі в ній відсутні [Ayşe Hande Can 2007, V–XIV].

Отак фрагмент хроніки, що пропонується українською мовою, розповідає про перемовини між послами польського короля і представником османів Мустафою-пашею під містечком Бучач, нині Тернопільської області, щодо підписання мирної угоди 1672 року. Як відомо, в історію вона так і ввійшла під назвою Бучацька.

Автор “Таріг-е Каманіче” Хаджи Алі-ефенді був безпосереднім свідком тих переговорів та, як стає зрозуміло з його записів, скрупульозно фіксував їхні основні моменти. Утім, деякі із зафіксованих літописцем діалогів між польською та турецькою сторонами викликають чимало запитань.

Передусім варто зауважити, що секретар Дивану, занотовуючи умови Бучацької угоди, характеризує козаків терміном “taife”, тобто, по суті поняттям “народу”, “народності”, а то й “нації”

[Devellioğlu 1990, 1224]. Тим часом польські послы, скаржачись каймакаму на своїх колишніх підданих “козаків Жовтої Тростини” – так османи здавна називали козацьке військо, – стверджують, що ті: *“чотириста літ цілим народом у підданстві нашому перебували та низько слугували”* (ednâ himmetleri ile dörtyüz yıllık re‘âyamız olan Sarıkamış Kazakları). Отже, і в уста польських посланців османський літописець укладає характеристику козаків як народу. Середньовічним терміном “re‘âyâ” османи, власне, і позначали народ, що перебував у підданстві якогось володаря [Devellioğlu 1990, 1055]. Таким чином текст відкриває перед нами чітку характеристику “козаків” не лише як війська, а – як певної нації, народу.

Доповнює таке тлумачення й той факт, що поляки скаржаться на гетьмана Дорошенка, бо той *“претендує на рівність із нашим королем та своєю поведінкою уподібнюється решті християнських королів”*. Або ж мовою оригіналу: *“kıraltımız ile akrâniyyet da‘vâsın ider ve mu‘âmelesi sâir nasârâ kıralları tavrındadır”*. Останню частину цього вислову буквально можна перекласти так: *“...І поведінка його – у манері решти християнських королів”*.

Справді, українській історії відомі можливі наміри Петра Дорошенка зробити гетьманську владу спадкоємною [Смолій, Степанков 1993, 13]. Отож такі висловлювання з уст польських дипломатів з одного боку підкріплюють наявні історичні факти, із другого ж – засвідчують, що корону Речі Посполитої неабияк драгувала сама манера поведінки опального гетьмана – те, що він ставить себе рівень із польським королем.

Однак чому польські послы в османській хроніці стверджують, що “козаки Жовтої Тростини” досі чотири сторіччя перебували в їхньому підданстві? Оскільки описані в літописі події мали місце 1672 року, то цим способом хронологія відсилає нас аж до 1272 року.

Вислів спершу можна списати на недбалість османського хроніста. Як звісно, османи нерідко плутали у своїх літописах географічні місця, власні назви народів та історичні дати. Скласти чітке уявлення про плутанину в їхніх джерелах можна, наприклад, із праці Омеля Пріцака, присвяченій розділу хроніки “Історія Наїми” “Ahval-i Kazak” або ж “Справи козацькі” [Пріцак,

1993]. Свого часу довкола цього тексту розгорнулася неабияка дискусія в українській історіографії, що й дотепер залишається проблемною. А одна із її причин – нез’ясованість османського терміну “rus”. Науковці так і не дійшли згоди, чи він поширювався тільки на українців, чи й на польську адміністрацію на наших землях [Федорук 2006, 190].

Частково до вимірів тієї дискусії можна віднести й означене нами питання “Історії Каманіче”. З одного боку, польські послы, говорячи про термін чотириста років, могли так підкріплювати обґрунтованість своїх претензій на володіння Поділлям. Із другого – османський хроніст, добре не володіючи заморською історією, міг у чомусь не розібратись та помилятися.

Однак існує можливість і третьої версії, яка, власне, не надто суперечить попереднім, а лише геть осібна від них – утім, має більш логічну аргументацію. Адже списати все на недбалість літописця чи польські претензії було б надто просто. Тим часом, зважаючи на представлений нами фрагмент літопису, важко не погодитися з висновком одного з перших дослідників джерела Айше Ханде Джан: “Подані тут відомості – важливі ниті, що снують розповідь про виникнення сучасної України”. [Ayşe Hande Can 2007, V–XVI].

Отже, у цитованому нами вислові – не просто представлені польські претензії на українські володіння, але й у контексті всього фрагменту в ньому можна вгледіти, що османський хроніст демонструє, як під руку султана переходить давній, окремішній від поляків народ.

По суті, “Таріг-е Каманіче” в перекладеному нами фрагменті – це своєрідне дипломатичне обґрунтування султанського протекторату – у контексті османських уявлень про халіфат та імперіалізм – для України як окремої держави, а не частини польської землі. Щоб це представити ще більш наочно, не завадило б хоча апелювати до польського “Меморіалу”, складеного невідомим автором після Корсунської ради 1669 року, яка передувала означеним подіям та закріплювала союз Дорошенка з Портою. У ньому присутні на раді волооські послы звертаються до козаків: “Нам, волохам, тим добре, що перебуваємо в його протекції, тому і при добрій монеті, і вольностях наших зостаємося” [Крикун 1999, 132].

А чи міг засвідчити османський літописець цим фрагментом і дещо більше, наприклад, про спадкоємність “козаків Жовтої Тростини” від державних утворень Великого Степу, а не руських князівств? Отже, і ще дужче підкріпити їхній вибір османської протекції? Наразі це звучить аж надто непереконливо.

Однак, безсумнівно, що “Таріг-е Каманіче” ще потребує свого детального прочитання, аби дати відповіді на цілу низку запитань. Літопис є новим та вагомим джерелом до вітчизняної нової епохи, який досі не потрапляв до нас ані через європейські джерела, ані через розлоге цитування в інших османотурецьких хроніках. За умови ж уважного прочитання він може посідати міцне місце в підвалинах до модерного дискурсу історії України.

Хаджи Алі Ефенді

Історія Каманіче¹

(Перекладено з незначними скороченнями та згідно з нормами прозових жанрів української літературної мови за електронним виданням Міністерства культури і туризму Турецької Республіки: Насі Алі Ефенді. Tarih-e Kamaniçe. Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2007, С. 103–107.)

Місце: степ поблизу Буджаджа², стоянка місяця джемазіє-лягір³, 21 число, четвер – 3 жовтня.

Того дня три послы ляського короля обговорили справу миру, про яку радилися. Коли ж ясновельможного каймакама-пашу⁴ вповноважили висловити тверде рішення з боку падишаха, для послів напнули намети в кінці вулиць його величності згаданого візира. Після того, як послы прибули, їх запросили до покою його величності ясновельможного каймакама-паші; реіс-уль-кютаб⁵

¹ Транслітерацію тексту “Історія Каманіче” з арабських літер латинськими виконала історик Айше Ханде Джан.

² Назва у транскрибованому варіанті тексту міста Бучача, що нині – на півдні Тернопільщини.

³ Місяць арабського календаря.

⁴ Каймакам – намісник, губернатор (османотур.)

⁵ Реіс-уль-кютаб – дослівно: голова секретарів, утім тут – очільник дипломатів у XVII столітті, мовою сучасної термінології – міністр закордонних справ.

Мустафа-ефенді та чавушбаши⁶ Сюлейман-ага з головним тлумачем при тому присутні були. Після деякого часу таємних перемовин щодо питань миру подали наїдки; три послы частувалися в покої ясновельможного каймакама-паші, і три столи з наїдками для знатних осіб із їхніми людьми накрили в околичних наметах, а після частування послы підвелися та, вирішивши продовжити потрактування завтра, повернулися туди, де зупинилися.

Місце: степ поблизу Буджаджа, стоянка місяця джемазієля-гір, 22 число, п'ятниця – 4 жовтня.

Того дня послы лясського короля, поставши перед очі його величності високоповажного каймакама-паші, потайки п'ять годин обговорювали-обмірковували справи миру згідно із вчорашнім днем, та не висловивши твердого рішення, пополудні були відіслані до себе. Коли ж вони вирішили прийти дальшого дня й знову раду радити, його величність паша, ясновельможний каймакам прибув до його величності високоповажного садразама⁷ й засвідчив, які справи в ставці обговорюються.

Місце: степ поблизу Буджаджа, стоянка місяця джемазієля-гір, 23 число, субота – 5 жовтня .

До обідньої пори того дня послы лясського короля знову поставили перед очі його величності ясновельможного каймакама-паші; трохи побесідувавши, вони повернулися у свої намети, що оддалік стояли. Порадившись між собою зо три години, вони так і не дійшли згоди щодо чіткого рішення та в якій формі успішно відповідати володареві, отож здебільшого рекли:

«Частину нашого краю козацький гетьман Дорошенко з вашою поміччю захопив, тепер же й фортеця Каманіче з прилеглими паланками відійшла у ваші володіння. Тому ми просимо ласки й милості. Ми-бо не в змозі виплачувати увесь той чини, що вимагається від нас під назвою “харадж”. Хай же змилосердиться над нами падишах».

Отак його величність пашу, високоповажного каймакама, вони благали та молили, що й важко описати.

⁶ Чавушбаши – командир чавушів (дрібних офіцерів, гвардійців, сторожів султана, тощо – в Османській імперії).

⁷ Садразам – головний (Великий) візир Османської імперії.

Місце: степ поблизу Буджаджа, стоянка місяця джемазієля-гір, 24 число, неділя – 6 жовтня.

Як того дня прийшли послы лясського короля, то трохи перед тим перепочили в наметі, який для них напнули на околиці. Напередодні від них не вимагали виразної відповіді, тож коли постали перед знатні очі ясновельможного каймакама-паші, у присутності можновладного перебували й реїс-ефенді та чавуш-баши-ага, і цей убогий раб, адже слугували його величності можновладцю, згаданому візиру.

Тож у місці, куди тії послы прийшли та мали дати відповідь згідно з попереднім днем, його величність ясновельможний каймакам-паша довго вів річ, щоби пояснити їм тривалу ситуацію з кордонами й рубежами та умови хараджу відповідно до султанського фірману його величності наймилосерднішого падишаха Ісляму. Одначе супротивники до нескінченності ухилялись од відповіді, заповзявшись брехати; і знову до марнослів'я вдалися:

«Коли “з нашого боку прийшла відмова, що суперечить мирові”, то землі Країни Османської, сповнені манни та меду, як-от край Подолья, від нас одпали, і господи ляські, як-от фортеця Каманіче, відійшли в закриті кордони ваших володінь – триб же нашого життя призначений для клімату Подолья. Бачачи таке становище, ми занудьгували за поживою шабель», – то вони отак молили-благали, а то казали:

“Як згоди на примирення та мир немає, то й ми більше війни й кровопролиття не будемо уникати”, – заявляючи отак, вони й вряди-годи вагання виявляли.

Візир же, самому Асафу⁸ рівня, його величність благочинний та високоповажний каймакам Мустафа-паша, уповноважений ці справи згідно з традиціями владарів-султанів Високих Османів уладнати, з ласки Всемилоствитого розумом ясным та вдачею правдивою виділявся.

“Нині, якщо хараджу відповідно до фірману володаря світу ви не приймаєте та не пристаєте на справи, визначені іншим фірманом, то зятяйте: після переходу фортеці Каманіче в наші володіння й захоплення Подолья, його величність вельмишановний,

⁸ Асаф – в ісламі вважається візиром пророка Сулеймана (біблійного Соломона).

ясновельможний та осяйний падишах, не скасовуючи тортур і кари вогнем, що спопеляє ворогів віри й держави, не дає згоди султанської не лише на те, щоб ім'я ляського короля в його краї поминали, але й, певне, у цілому світі. Він-бо завоює та захопить ляські землі аж до краю!” – отак мовивши, продемонстрував послам міць та відвагу Високої Держави – аж ті заціпились од подиву й не могли ніяк одважитися на відповідь, тож схилялися ниць перед ликом його й ридма благали:

“Пізнали ми та збагнули стан справ у Високій Державі. Тим часом козаки Жовтої Тростини⁹, які чотириста літ цілим народом у підданстві нашому перебували та низько слугували, почали нам надокучати. Дорошенко ж, ставши гетьманом, претендує на рівність із нашим королем та своєю поведінкою уподібнюється решті християнських королів. Тому благаємо Високу Державу нам у проханнях не відмовляти. Ми ж згідні на всі статті, окрім хараджу”, – мовив здоровенний кафір, голова депутації. І коли другий – міністр над цілим краєм, а також третій – скарбничий ляського короля й за них двох ще дужче вповноважений та сильніший на відповідь кафіра таким побитом теж здіймали річ, його величність можновладний каймакам-паша відказав їм:

“Якщо хараджу ви не приймаєте, то й осяйний та ясновельможний його величність падишах не дає султанської згоди прийняти ваші прохання”.

А згаданий скарбничий мовив: “Аніколи ще ляські королі не несли данини, званої хараджем”.

На це його величність ясновельможний каймакам-паша відповідь послам:

“Його величність, мій могутній та можновладний падишах, бере харадж – у вашому ж управлінні, як забажаєте й харадж вимагаєте, то називаєте його податок”.

[.....] Якийсь час порадившись між собою знову [.....] та підхожих слів не знайшовши, ляські послы мовили:

“Ми не в змозі виплатити сто тисяч золотих, що вимагаються”.

⁹ Військо Жовтої Тростини – так дослівно в османських літописах називали козаків.

Далі плакали вони, присягалися та, щоб завершити примирення, прописали такі статті: [1]¹⁰ щороку платити хараджу – двадцять дві тисячі золотом – і відмовитися від усіх сіл і кріпостей із паланками, підвладних фортеці Каманіче в краї, званому як Подолья, [2] та потім [туди] не вторгатися [3] й не чинити перешкод на шляху татарам-липкам¹¹, котрі в ляській землі тихо сидючи, прагли вийти до раю, [4] і платити данину, яку здавна постійно несли його величності вельмишановному [Кримському] ханові; [5] відтак надалі не вторгатися й не нападати: на країну Україну, де панував Дорошенко, гетьман козаків Жовтої Тростини, котрі стають вірнопідданими столиці держави його величності падишаха Ісламу, та – на нарід козаків, що під Його [султана] покровом. Далі сторони урадили ці умови договору й після того, як було навзаєм по праву ухвалено та закріплено мир, третій із послів, скарбничий ляського короля, знову взяв слово:

“Нашому королеві сплата хараджу, далєбі, ятрила душу, але хїба ж не очевидно: скїльки лиха нам завдали напастї Жовтої Тростини й те, що Дорошенко зїбрав батальйон під крилом у султанського війська його величності могутнього падишаха з роду Османів та, щоб засвідчити відданість свою, під час завоювання кріпості Каманіче дав погуляти рушницям із гарматами, і те, що нині сам їздить верхи в королївській манері та зі свитою своєю розгулює в палаці воїнів Ісляму, та нам наперекір дійшов до земель, де ми перебуваємо?”

Коли мовив він отак, можновладний каймакам-паша теж відповів:

“Тї, хто стають рабами його величності могутнього та сильного падишаха, таким чином і далі отримують перевагу,

¹⁰ Нумерація пунктів майбутньої Бучацької угоди проставлена незалежно від оригіналу.

¹¹ Татари-липки або литовські татари чи білоруські татари – етнографічна група татар, що в XIV–XV ст. оселилися на землях сучасних Литви, Білорусі, Польщі, України та Молдови. Назва походить, імовірно, від тюркського “лубка татарлар” – “литовські татари” (Вікіпедія). Згадка про татар-липок у літописі перегукується з їхнім переселенням у 17 столітті до новоствореного Кам’янець-Подільського вілаєту та конфліктами, котрі на той час тривали між ними та адміністрацією Речі Посполитої.

нині ж, аби вороженці у вашому володінні покласти край, укладено угоду. Тож, щоб у володіннях ваших щира дружба запанувала, зустрівшись, підготуйте нас до спільного спокою. Ми давні друзі та сусіди”.

Тоді всі три послы підвелися й заблагали:

“Будь людяний та благодушний, не зводь нас аніде з Дорошенком, для нас тортури вже саме його ім'я у Вашій шляхетній присутності згадувати. А не те, що віч-на-віч балакати”.

І його величність каймакам-паша, щоб утішити послів, так мовив:

“Після цього ляський король зі своєю країною, як і решта християнських поводирів, яка в тіні Держави Падишаха прощення попросила, спокій матиме”.

Уподобавши такі ідеї, послы повернулися до місць вдячності Аллаху та згоди. А його величність можновладний каймакам-паша прибув до його величності милостивого, можновладного й високоповажного садразама та доповів йому й засвідчив на письмі справи примирення та миру, які ухвалив із послами [...] [*Насі Алі Ефенді 2007, 103–107*].

ЛІТЕРАТУРА

Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року // **Записки Наукового товариства імені Шевченка**. Том ССXXXVIII. Праці Історично-філософської секції. Львів, 1999.

Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // **Український археограф. щорічник**. Вип. 2. Київ, 1993.

Смолій В., Степанков В. Переддень Руїни (1650–1670 рр.) // **Київська старовина**. № 6 (303). Київ, 1993.

Ayşe Hande Can. Giriş // *Насі Алі Ефенді. Tarih-e Kamanıçe*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2007.

Devellioğlu Ferit. **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**. Ankara, 1990.

Насі Алі Ефенді. Tarih-e Kamanıçe. Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2007.